

І.В. Саприкіна*

ПОНЯТТЯ ЗАХИСТУ ЧЕСТІ, ГІДНОСТІ, ДІЛОВОЇ РЕПУТАЦІЇ У СУЧАСНОМУ ЦИВІЛЬНОМУ ПРАВІ

Важливою гарантією прав та свобод учасників цивільних правовідносин є створення належного механізму їх правового захисту.

В сучасних умовах однією із найважливіших домінант суспільного розвитку стає захист прав людини, основою якого є загальнолюдський інтерес, пріоритет найважливіших загальнолюдських цінностей. Справжній прогрес неможливий без належного забезпечення прав і свобод людини, у тому числі права на честь, гідність і ділову репутацію. Держава покликана не тільки звертати увагу на питання захисту прав людини при прийнятті тих чи інших рішень, а всією своєю діяльністю забезпечити реалізацію та захист таких суб'єктивних прав (ч. 2 ст. 3 Конституції України)¹.

Актуальність теми статті, таким чином, пояснюється тим значенням, якого набули в нинішній час такі особисті немайнові блага, як честь, гідність, ділова репутація, а також необхідністю пошуку для їх захисту найбільш ефективних правових способів.

Виходячи із зазначеного, можна сказати, що метою написання цієї статті є з'ясування поняття захисту честі, гідності, ділової репутації у сучасному цивільному праві порівняно, зокрема, з радянською правовою доктриною.

Грунтовність даного дослідження забезпечується аналізом не лише сучасних національних літературних джерел, але і вивченням праць відомих цивілістів радянського періоду, загальнотеоретичних робіт, зокрема, С.С. Алексєєва, Т.І. Іларіонової, М.С. Малєїна, В.І. Тертишнікова, В.П. Грибанова, Ю.Х. Калмикова, М.М. Малєїної, Л.О. Красавчикової, З.В. Ромовської, І.Р. Локова, Р.О. Стефанчука та ін. Особливу увагу ми приділили розробкам відомих українських цивілістів: А.С. Довгерта, Д.В. Бобрової, О.В. Дзери, Н.С. Кузнецової, О.А. Підпригори, В.В. Луця, Я.М. Шевченко та ін.

Слід зазначити, що в умовах побудови правової держави правовий захист є однією із гарантій прав і свобод учасників цивільних правовідносин. Між тим, суть правового захисту трактується у науковій літературі неоднозначно і викликає жваві дискусії.

За радянських часів більшість авторів під правовим захистом розуміли систему заходів, що спрямована на забезпечення недоторканності права, його здійснення і ліквідацію його порушень, або як функцію, яка у формі спеціальних заходів чи їх сукупності спрямована на припинення конкретних порушень, поновлення (компенсацію) порушених інтересів або забезпечення умов їх задоволення в інших формах². Це дозволяло стверджувати, що правовий захист є системою юридичних норм, які спрямовані на запобігання правопорушенню та ліквідацію його наслідків, або державно-примусовою діяльністю, яка спрямована на відновлення порушеного права, забезпечення виконання юридичного обов'язку³. Підкреслювалось, що правовий захист неможливий поза діяльністю відповідних державних органів, якщо ж відновлення порушеного права проведено самим порушником, то таке відновлення не може вважатися правовим захистом⁴. Таким чином, традиційно

© Саприкіна І.В., 2005

* заступник голови Шевченківського районного суду м. Києва

¹ Конституція України // Відомості Верховної Ради України. - 1996. - № 30.

² *Илларионова Т.И.* Система гражданско-правовых охранительных мер. - Томск, 1982. - С. 56; Гражданское право: Учебник для вузов / Под общ. ред. Т.И. Илларионовой и др. - М.: Изд. группа НОРМА - ИНФРА - М, 1998. - С. 57-69.

³ *Малєин Н.С.* Гражданский закон и права личности в СССР. - М.: Юрид. лит., 1981. - С. 192.

⁴ *Алексєев С.С.* Общая теория права. - М.: Юрид. лит., 1981. - С. 192; *Ромовская З.В.* Защита в советском семейном праве. - Львов: Изд-во «Вища школа», 1985. - С. 9-30.

робився висновок про те, що головну роль у суті правового захисту відіграє безпосередня реалізація міри державного примусу, що визначена у рішенні відповідних органів⁵.

Своєрідну позицію в даному питанні займають представники науки цивільного процесуального права. Вони, по суті, обмежують правовий захист діяльністю суду чи інших юрисдикційних органів із попередження та відновлення порушеного права, що пояснюється специфікою самої галузі процесуального цивільного права і не може слугувати безспірним підґрунтям для висновків у сфері права матеріального⁶.

Нині авторами пропонується розглядати захист цивільних прав як правомірну реакцію учасників цивільних відносин, суспільства та держави на порушення, невизнання чи оспорювання цивільного права з метою припинення порушення, поновлення чи визнання цивільного права або компенсації завданої правомочній особі шкоди, при цьому зазначається, що право на захист полягає у можливості використання в межах, визначених законом, засобів самозахисту, а також можливості звернення до відповідного державного, самоврядного чи громадського органу або уповноваженої особи за захистом свого цивільного права чи інтересу⁷.

Право на захист розглядається як один з основних елементів будь-якого суб'єктивного цивільного права і в сучасній науковій літературі визначається як "нормативно врегульована можливість уповноваженого суб'єкта застосувати засоби правоохоронного характеру для відновлення порушеного права та застосування передбачених законом методів для припинення дій, завдяки яким право було порушене"⁸. Поряд із наведеними точками зору слід зауважити, що правовий захист можна розглядати і як процес захисту, що має свій початок та кінець - тобто як процес, а також завжди як акт, що вже відбувся.

Новий ЦК України у ст. 15 гл. 3 "Захист цивільних прав та інтересів" Книги 1 вказує на те, що "кожна особа має право на захист свого цивільного права у разі його порушення, невизнання або оспорювання"⁹. Так само ч. 2 ст. 15 закріплює право кожної особи на захист свого інтересу, який не суперечить загальним засадам цивільного законодавства".

Разом з тим, проблема правового захисту має ще й інший аспект - а саме неідентичність цього поняття з поняттям правової охорони, яке з ним органічно пов'язано. Це питання також було і залишається дискусійним у науковій літературі. На думку ряду авторів, розрізняти ці поняття немає потреби; інші послідовно доводять, що це різні категорії. Поділяючи останню позицію, слід звернути увагу, що різниця цих понять визначена, на думку В.М. Коссака, у законі¹⁰. Так, ст. 5 ЦК УРСР 1963 р. вела мову про охорону цивільних прав, а ст. 6 цього ж Кодексу — про захист та способи захисту цивільних прав.

Найбільш поширеною в останні роки стала думка про те, що охорона прав є більш широким поняттям і охоплює всю сукупність заходів їх реалізації, причому це заходи не лише правового, але й економічного, політичного, організаційного характеру, які спрямовані на створення необхідних умов здійснення того чи іншого права. Що стосується захисту права, то під ним розуміють, як зазначалося вище, заходи, передбачені в законі у випадку порушення права¹¹. Ми також поділяємо названу точку зору.

⁵ *Побирченко І.Г.* Соотношение понятий «разрешение хозяйственных споров» и «защита хозяйственных прав» // *Формы защиты права и соотношение материального и процессуального в отдельных правовых институтах: Межвузовский темат. сборник.* – Калинин: КГУ, 1977. – С. 5-9.

⁶ *Тертышников В.И.* Защита семейных правоотношений в гражданском судопроизводстве. – Харьков: «Вища школа», 1976. – С. 11-12.

⁷ *Харитонов Є.О., Саниахметова Н.О.* Цивільне право України: Підручник. – К.: Істина, 2003. – С. 183.

⁸ Цивільне право України: Академічний курс: Підруч.: У двох томах / За заг. ред. Я.М. Шевченко. – К.: Концерн "Видавничий Дім "Ін Юре", 2003. – Т. 1. Загальна частина. – С. 75.

⁹ Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. // Офіційний вісник України. – 2003. – № 11.

¹⁰ Цивільне право України: Підручник: У 2-х кн. / За ред. О.В. Дзери, Н.С. Кузнецової. – К.: Юрінком Інтер, 1999. – Т. 1. – С. 275.

¹¹ Там само.

Правова охорона, на думку З.В. Ромовської, включає в себе систему різних юридичних заходів з метою вберегти право від можливого порушення. Отже, можливість захисту суб'єктивного права і конкретне здійснення захисту є одним із засобів правової охорони. Суть правового захисту полягає в тому, що він є реалізацією обраного правозастосовчим органом заходу державного примусу. Своїм конкретним застосуванням примусові заходи припиняють порушення суб'єктивного права, забезпечують необхідні умови для його здійснення, поновлюють порушене право або тим чи іншим способом усувають наслідки його порушення¹². Такий підхід отримав підтримку у наукових колах, хоча зазначається, що він має і свої вразливі місця. По-перше, автор названої позиції децю протиставляє правовий захист правовій охороні, по-друге, не включає до правового захисту самі цивільно-правові засоби (способи) відновлення порушеного права, без яких особа взагалі не може реалізувати своє право на захист¹³.

Такого протиставлення, на нашу думку, вдалося уникнути Я.М. Шевченко, яка звертає увагу на те, що "поняття охорони включає в себе поряд із заходами економічного, політичного, ідеологічного характеру, що забезпечують нормальне регулювання суспільних відносин, попередження правопорушень, усунення причин, що їх породжують (регулятивні норми), а також заходи, спрямовані на поновлення чи визнання прав у разі порушення чи оспорювання їх, а саме — захист (охоронні норми)"¹⁴. Це визначення є, на нашу думку, найбільш правильним, таким, що дозволяє визнати правовий захист важливою складовою частиною правової охорони.

Щодо здійснення права на захист, то, як зазначається у ст. 20 ЦК України, особа здійснює його на свій розсуд. В свою чергу, нездійснення особою права на захист не є підставою для припинення цивільного права, що порушене, крім випадків, встановлених законом. Так само самостійно здійснює фізична особа особисті немайнові права, зокрема, право на честь, гідність, ділову репутацію. Ст. 272 ЦК України у ч. 1 містить уточнення про те, що в інтересах малолітніх, неповнолітніх, а також повнолітніх фізичних осіб, які за віком або за станом здоров'я не можуть самостійно здійснювати свої особисті немайнові права, їхні права здійснюють батьки (усиновлювачі), опікуни, піклувальники. Фізична особа, крім того, має право вимагати від посадових і службових осіб вчинення відповідних дій, спрямованих на забезпечення здійснення нею особистих немайнових прав (ч. 2 ст. 272 ЦК України).

Таким чином, можливість захисту суб'єктивного права і конкретне його здійснення є однією зі складових правової охорони, а акт судового захисту одночасно спрямовується на охорону моральних засад суспільства, на відновлення порушеного права та усунення перешкод у його здійсненні шляхом вчинення відповідних дій. При цьому правова охорона, безперечно, є більш широким поняттям у порівнянні із правовим захистом. Слід погодитися і з думкою, що право на захист слід розуміти як самостійне право особи, якому відводиться особливе місце та роль, як міру дозволеної поведінки¹⁵.

Звернемо увагу на те, що право на захист розглядають у роботах цивільно-процесуального спрямування як сукупність кількох окремих правових можливостей. Найважливішою серед них є право на звернення за судовим захистом, носієм якого є кожен учасник правовідносин, будь-яка зацікавлена особа. В свою чергу, його зміст складає не тільки право подання до суду заяви (скарги) чи позову, але і можливість подання зустрічного позову чи заперечення проти позову; до другої правової можливості слід віднести відмову від позову, яка є поняттям матеріально-процесуальним, оскільки викликає не тільки припинення провадження по справі, а й у багатьох

¹² Ромовська З.В. Особисті немайнові права фізичних осіб // Українське право. – 1997. – Число 1. – №1 (6) – С.47 - 60.

¹³ Право власності в Україні: Навч. посіб. / За заг. ред. О.В. Дзери, Н.С. Кузнецової. - К.: Юрінком Інтер, 2000. - С. 503.

¹⁴ Власник і право власності / За ред. Я.М. Шевченко. - К., 1994. - С. 130-131.

¹⁵ Ромовская З.В. Защита в советском семейном праве. - Львов: Изд-во "Вища школа", 1985. - С. 9-31.

випадках — припинення самого суб'єктивного права, заради захисту якого було пред'явлено позов і вважається одностороннім правочином. Слід додати, що право на захист в даному контексті включає в себе і можливість брати участь у розгляді справи, користуватися процесуальними правами та вимагати винесення рішення, оскаржувати його.

Елементом права на захист вважається і право вимагати примусового виконання судового рішення. Право на захист є складною матеріально-процесуальною категорією, кожен елемент якої існує за наявності певних передумов і реалізується у специфічній процесуальній формі. В свою чергу, матеріальні та процесуальні елементи права на захист складають єдиний комплексний інститут правового захисту. Саме такий підхід дозволив нам підійти до вирішення багатьох складних питань захисту честі та гідності фізичної особи через призму матеріалів узагальноної та власної судової практики.

Очевидно на сьогодні, що захисту підлягають як майнові, так і особисті немайнові права, в тому числі — право на честь, гідність, ділову репутацію, у випадку їх порушення. Крім того, захист інтересів людини як особистості, на наше глибоке переконання, повинно передувати захисту всіх інших прав та інтересів.

Відповідно до ст. 13 Конституції України, «держава забезпечує захист усіх суб'єктів права власності і господарювання». Це доводить правильність думки про те, що кожна цивілізована держава не тільки закріплює за своїми громадянами певні права та обов'язки, але і намагається створювати сприятливі умови для їх реалізації. Конституція України у ст. 55 проголошує: «Права і свободи людини і громадянина захищаються судом.» У відповідності із ст. 4 Цивільного процесуального кодексу України, будь-яка заінтересована особа має право в порядку, встановленому законом, звернутися до суду за захистом порушеного або оспорюваного права чи охоронюваного законом інтересу. Новий Цивільний кодекс України містить аналогічні положення, вказуючи на те, що фізична особа має право на захист свого особистого немайнового права від протиправних посягань інших осіб. В літературі справедливо зазначається, що класифікація захисту цивільних прав можлива за різними підставами: залежно від способів, форм, порядку захисту тощо¹⁶.

Залежно від порядку захисту цивільних прав виділяються: судовий захист (ст. 55 Конституції, ст. 16 ЦК України); адміністративний захист (ст. 17 ЦК України); захист нотаріусом (ст. 18 ЦК України); самозахист (ст. 55 Конституції, ст. 19 ЦК України); захист за допомогою інших громадських, державних та міжнародних інституцій (органів прокуратури, Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, а після використання всіх національних засобів правового захисту — Європейським Судом з прав людини).

Для нашого дослідження найбільш важливим є судовий порядок захисту честі, гідності, ділової репутації фізичної особи, самозахист та захист за допомогою інших громадських, державних та міжнародних інституцій.

В сучасних умовах захист прав людини, її честі, гідності, ділової репутації стає одним із основних напрямків суспільного прогресу, основу якого становить пріоритет загальнолюдських цінностей. Прогрес суспільства, справжній поступальний процес розвитку людства неможливий без сумлінного дотримання прав та свобод людини. Жодна держава не може собі дозволити не враховувати проблеми захисту прав людини при прийнятті тих чи інших рішень. З цієї позиції навіть вирішення всеохоплюючих — глобальних, як їх тепер називають, проблем виявляється тісно пов'язаним з необхідністю всебічного дотримання прав людської особистості. Виходячи із цього, слід визнати, що політична та моральна основа майбутнього утверджується вже сьогодні шляхом забезпечення прав особистості і є обов'язком кожної демократичної держави.

В літературі звертається увага на те, що в структурі соціальних зв'язків права людини знаходяться в центрі системи існуючих в суспільстві правовідносин, а право на честь, гідність,

¹⁶ Харитонов Є.О., Саніахметова Н.О. Цивільне право України: Підручник. — К.: Істина, 2003. — С. 183.

ділову репутацію є найважливішою соціально-правовою цінністю і потребою для будь-якої держави і суспільства¹⁷.

Ефективний захист особистих немайнових прав, безперечно, можливий лише за умови їх закріплення та позитивного регулювання. Зазначимо в свою чергу, що право на повагу до честі і гідності слід розглядати як особливе абсолютне суб'єктивне право, тому що його сутність полягає в праві кожного громадянина на недоторканність його честі і гідності і у можливості вимагати від усіх інших фізичних та юридичних осіб утримуватися від порушення цього права. Честь і гідність — не передумова того, що може виникнути у майбутньому в результаті можливого правопорушення, а наявні блага людини, існуючі у повсякденному його житті і без будь-яких порушень. Тобто існування права на честь і гідність не залежить від того, чи буде воно порушене. В момент порушення виникає лише необхідність захисту цього права, а не саме право¹⁸.

Особливості захисту як правової категорії опосередковано втілюються у цивільних правовідносинах у формі права на захист. Єдиної точки зору щодо розуміння цього права у цивілістичній літературі немає. На думку ряду вчених, право на захист є самостійним окремим суб'єктивним правом, яке з'являється лише в момент порушення чи оспорення охоронюваного законом регулятивного суб'єктивного права та реалізується в рамках охоронного цивільного правовідношення, що при цьому виникає. За таких умов право на захист як самостійне суб'єктивне право може бути розкрито через повноваження на свої власні дії та повноваження вимагати від зобов'язаної особи вчинити певні дії чи відмовитись від їх вчинення¹⁹. Дана думка поділяється і авторами нового ЦК України, які в ст. 15 виділили окреме право — право на захист. Так, у випадку поширення відомостей, що стосуються особи та не відповідають дійсності чи викладені неправдиво і порочать честь, гідність, ділову репутацію, виникає право на захист названих благ, яке опосередковується правовідносинами щодо захисту честі, гідності та репутації.

До прийняття нового Цивільного кодексу дискусійним визнавалося і питання щодо впливу цивільного права на відносини щодо честі, гідності та ділової репутації. Зокрема, чи обмежується цей вплив тільки функцією захисту. Це свого часу породило і досі актуальні теорії: негативну, позитивну та радикальну концепцію. Таким чином, в ряді юридичних наукових літературних джерел заперечувався і до цього часу заперечується той факт, що правове регулювання відносин щодо честі, гідності та ділової репутації можливе з виділенням позитивних повноважень володільця цих благ²⁰. Позитивне регулювання особистих немайнових благ у новому Цивільному кодексі України, зокрема у ст.ст. 297, 299 стало законодавчим вирішенням довготривалої дискусії і відкрило можливості для подальших наукових розробок. Зокрема, у відповідності із ст. 297 ЦК України, "Кожен має право на повагу до його гідності та честі. Гідність та честь фізичної особи є недоторканими", а ст. 299 ЦК України закріплює право на недоторканність ділової репутації. В цих же статтях передбачається право звернутися до суду з позовом про захист названих благ. Проте слід зазначити, що не слід вважати, що порушення будь-якого особистого немайнового права може тягнути за собою захист честі, гідності та ділової репутації особи.

Як і будь-яке суб'єктивне право, право на захист включає як засоби матеріально-правового характеру, так і засоби процесуально-правового характеру, що взаємопов'язані і взаємодіють. З позиції матеріально-правового змісту право на захист традиційно надає уповноваженій особі три групи

¹⁷ Анисимов А.Л. Честь, достоинство, деловая репутация: гражданско – правовая защита. - М.: Юристъ, 1994. - С. 3.

¹⁸ Там само. - С. 23.

¹⁹ Шевченко А.С. Охранительные правоотношения в механизме защиты субъективных гражданских прав // Механизм защиты субъективных гражданских прав. Редкол. В.В. Бутнев (отв. ред.). - Ярославль: Ярославск. гос. ун-т, 1990. - С. 27-36.

²⁰ Суховерхий В.Л. Личные неимущественные права в советском гражданском праве: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук.: 12.712 / Свердловский юридический институт. - Свердловск, 1970. - С. 7-9.

можливостей: самозахист майнових прав та інтересів; застосування до порушника цивільно-правових засобів оперативної дії; звернення до компетентного державного чи громадського органу за захистом свого права з вимогою застосувати до правопорушників засобів державно-примусового характеру.

В останні роки актуальності набуло питання про самозахист майнових прав та інтересів. Самозахист цивільних прав, з урахуванням сучасних розробок нового цивільного законодавства, слід розуміти як здійснення уповноваженою особою дій фактичного порядку, не заборонених законом і спрямованих на охорону її особистих або майнових інтересів і який завжди здійснюється після вчинення правопорушення. Дії фактичного характеру, спрямовані на охорону прав фізичних та юридичних осіб, можуть бути як передбачені законом, так і випливати із звичайно прийнятих у суспільстві заходів такого роду. Проте в літературі застережено, що тут слід враховувати загальне правило: застосування засобів самозахисту допускається, якщо це не суперечить закону і відповідає звичайно прийнятим правилам. На нашу думку, самозахист немайнового особистого інтересу включає і ряд дій. За ст. 19 ЦК України, особа має право на самозахист свого цивільного права та права іншої особи від порушень і протиправних посягань. Самозахистом, згідно нового ЦК України, є застосування особою засобів протидії, які не заборонені законом та не суперечать моральним засадам суспільства.

Під засобами оперативної дії розуміються такі юридичні засоби правоохоронного порядку, які застосовуються до порушника цивільних прав та обов'язків безпосередньо уповноваженою особою без звернення за захистом права до відповідних уповноважених органів. Такі засоби застосовуються лише у випадках, прямо зазначених у законі. Слід передбачити їх і для сфери особистих немайнових прав. ЦК України в ч. 2 ст. 19 зазначає, що способи самозахисту мають відповідати змісту права, що порушене, характеру дій, якими воно порушене, а також наслідкам, що спричинені цим порушенням. При цьому способи самозахисту можуть обиратися самою особою чи встановлюватися договором або актами цивільного законодавства.

І, нарешті, можливість звернутися до компетентного державного чи іншого органу за захистом своїх прав — належне уповноваженій особі право на захист. Саме цей вид реалізації уповноваженою особою права на захист справедливо відносять до основних.

Суб'єктивне право на захист включає і елементи процесуально-правового порядку. Під ними розуміється певна процедура (порядок) звернення за захистом порушеного права, безпосередньо визначена законом. Це, перш за все, право на звернення за судовим захистом, а носієм цього права є кожний з учасників цивільних правовідносин чи будь-яка інша заінтересована особа.

Право на звернення за судовим захистом включає: подання до суду позовної заяви чи скарги, можливість подання до суду зустрічного позову чи заперечення проти нього, можливість брати участь у розгляді справи, користуватися усіма процесуальними правами, вимагати винесення рішення та право вимагати примусового виконання судового рішення. Кожен із цих елементів існує за наявності відповідних передумов, у певних часових межах і реалізується у певній специфічній формі.

Таким чином, матеріальні та процесуальні норми, які регулюють способи, форми та порядок захисту, мають єдину мету — забезпечення повного, всебічного, швидкого захисту суб'єктивних прав і становлять єдиний комплексний інститут правового захисту. Слід додати також, що право на честь і гідність, ділову репутацію належать до тих прав людини, що зумовлені її природою та не залежать від наявності певного статусу особи в державі. Саме тому всі вони в міжнародній практиці позначаються як фундаментальні і такі, що вимагають ефективного захисту.

*Стаття рекомендована до друку кафедрою цивільного права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
(протокол № 14 від 15 червня 2005 року)*